

HUIS MET HISTORIE

Cuypers en de gotiek

door Egbert Pelgrim

De schrijver behoeft nauwelijks introductie. Als redacteur van dit blad kreeg u al eerder artikelen van hem onder ogen. Egbert Pelgrim (1956) is historisch geograaf. Tijdens zijn studie aan de VU deed hij als bijvak onder meer archeologie en architectuurgeschiedenis. In het dagelijks leven is hij werkzaam bij de in geschiedenis gespecialiseerde uitgeverij Verloren in Hilversum.

Tot de meest markante gebouwen in Hilversum kan zeker de Vituskerk aan de Emmastraat gerekend worden. Deze neogotische kerk werd door de bekende bouwmeester Dr. P.J.H. Cuypers in 1890 ontworpen en tussen 1891 en 1892 gebouwd onder leiding van K.P.C. de Bazel. Cuypers kreeg al voor die tijd grote vermaardheid door het ontwerpen van het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam en door de bouw van vele kerken in het zuiden van het land. Het kenmerkende van zijn bouwwerken was het gebruik van gotische motieven waarmee hij teruggreep op de bouwwijze in de late middeleeuwen. Daarmee behoort hij tot een vernieuwende stroming in de bouwkunst in zijn tijd. Over deze stroming en over de vormgeving van de Vituskerk gaat dit artikel.

Schuilkerken

De tachtigjarige oorlog had niet alleen tot gevolg dat de Spanjaarden uit de Noordelijke Nederlanden verdreven werden. In zekere zin was de overwinning door de Oranjes ook een overwinning van de Hervormde Kerk op de Katholieke. Bij decreet werd de Hervormde kerk tot staatskerk verheven en overal in ons land moesten de katholieken plaats maken voor de protestanten. In veel gevallen raakten de katholieken hun kerkgebouwen kwijt, zoals bijvoorbeeld ook in Hilversum, waar sindsdien de kerk op de Kerkbrink een hervormde is. Katholieke godsdienstoefening werd nog slechts oogluikend toegestaan in schuilkerkjies, d.w.z. gebouwen waaraan je aan de buitenkant niet kon zien dat het een kerk was.

In Hilversum was de Achterhofse kerk (op de hoek van de Koninginneweg en de Stationsstraat) zo'n katholieke schuilkerk. Toen de 'Roomsen' zich in 1720 afsplitsten van de Oudkatholieken stichtten zij een nieuwe schuilkerk op ongeveer de plaats waar nu de St.Vituskerk staat. Nadat zij aanvankelijk gebruik hadden moeten maken van een ter plaatse aanwezige boerderij, lieten zij in 1786 een echt kerkgebouw optrekken, met dien verstande dat dit gebeurde onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat het er als een gewoon woonhuis uit moest zien. Pas nadat in de grondwetherziening van 1852 het verbod op de katholieke eredienst werd opgeheven werd deze kerk in 1853 van een nieuwe voorgevel met kerktoeren voorzien.

In de loop van de negentiende eeuw waren de katholieken in Nederland namelijk geëmancipeerd tot een tamelijk militante bevolkingsgroep die het verbod uit 1581 niet langer accepteerde. Toen het verbod in 1852 dan ook daadwerkelijk werd opgeheven, was het bouwen van nieuwe katholieke kerken hét middel om te laten zien dat men er nog steeds was. Het werd een middel om de nieuw-verworven vrijheid te tonen. Men zocht voor die nieuwe kerken dan ook een nieuwe stijl om de eigen identiteit tot uitdrukking te brengen. Die stijl werd gevonden in de neo-gotiek.

De Vitus als schuilkerk tussen 1786 en 1853.

Kerkarchitectuur

In de late middeleeuwen bevond de kerk zich op het hoogtepunt van haar macht. Die macht bracht zij tot uiting in de bouw van grote kerken en kathedralen in gotische stijl. Het hele maatschappelijke leven stond in het teken van de kerk en deze verwees op haar beurt weer naar boven. De gotische stijl is dan ook voornamelijk een vertikale stijl. Niet alleen was de gotische kerkbouw functioneel voor de eredienst, maar deze bouwwijze bevatte ook veel verwijzingen naar de christelijke symboliek. Een gotische kerk zit er vol mee: de kruisvorm verwijst naar de kruisiging van Christus, de oost-west-ligging symboliseert in relatie tot de kerkgangers de gang van het wereldlijke naar het geestelijke leven. In tegenstelling tot de oudere romaanse kerken bezat een gotische kerk veel en grote ramen, omlijst door de (verticaal gerichte) spitsbogen. Daardoor was de kerk een lichte ruimte geworden, een waardig huis voor de *Civitas Dei*, de kerkelijke gemeenschap op aarde, en in zekere zin ook het voorportaal voor de hemel. En overal in de kerk vinden we horizontale en verticale verdelingen in drieën als afspiegeling van de Christelijke leer. Alles bij elkaar was het een vormtaal die door de middeleeuwer opperbest werd begrepen.

De renaissance bracht ons een geheel andere wereld. De kerk was niet langer het machtige middelpunt van de maatschappij. En bovendien kwam er een hernieuwde interesse in de oude Grieken en Romeinen. In de architectuur vertaalde dit zich naar een gebruik van Griekse en Romeinse elementen. De gotische bouwwijze verdween naar de achtergrond, sommige gotische kerken (zoals de Dom in Keulen) bleven zelfs onafgemaakt. Voor de bouw van kerken, maar ook andere gebouwen, zoals paleizen, stadhuizen en villa's, gebruikte men de klassieke vormen. Deze stroming in de architectuur wordt daarom ook wel neo-classicisme genoemd. In Engeland bouwde Indigo Jones en John Nash vele buitenhuizen en openbare gebouwen in deze stijl, meestal gebruikmakend van vormen en elementen die ontleend waren aan Griekse tempels. In Parijs werd het Pantheon gebouwd en in ons land bouwde Jacob van Campen onder andere het Mauritshuis in Den Haag en het stadhuis/koninklijk paleis op de Dam te Amsterdam. Daar waar gebruik werd gemaakt van Romeinse

De nieuwe 'Griekse' voorgevel na de verbouwing van 1853.

elementen (zuilen, uitbundige versieringen) spreekt men van barokke bouwkunst.

Het neo-classicisme heeft zich lang kunnen handhaven. Nog in de negentiende eeuw werden er in ons land in grote aantallen kerken in de klassieke stijl ontworpen door ingenieurs van Rijkswaterstaat. Deze stijl wordt ook wel eens aangeduid als 'waterstaatsstijl', maar is natuurlijk gewoon neo-classicisme. Het voormalige station van Hilversum was een voorbeeld van deze stijl. Ook de nieuwe voorgevel met toren van 1853 van onze Vituskerk is een goed voorbeeld van deze stijl. Een ander goed (en nog bestaand) voorbeeld is een kerkje in Soest. Maar het tij was, ook internationaal, aan het keren. De klassieke vormen werden langzamerhand als té kunstmatig ervaren, architectuur moest meer de eigen volksaard en cultuur gaan weergeven. Op zoek naar die eigen stijl greep men weer terug op de gotiek.

Neogotiek

Aan het eind van de achttiende eeuw begon het nationalisme in verschillende landen op te komen. Dit betekende dat men de eigen cultuur wat meer op de voorgrond wilde plaatsen. Diverse architecten begonnen de gotiek weer te bestuderen. In Frankrijk was het de architect Viollet le Duc die in de eerste helft van de negentiende eeuw de gotiek opnieuw propageerde. Hij hield zich voornamelijk bezig met de restauratie van oude gotische gebouwen (o.a. de Notre Dame in Parijs). Door zijn studie werden oude ambach-

Dr. Petrus Josephus Hubertus Cuypers, 1827-1921.

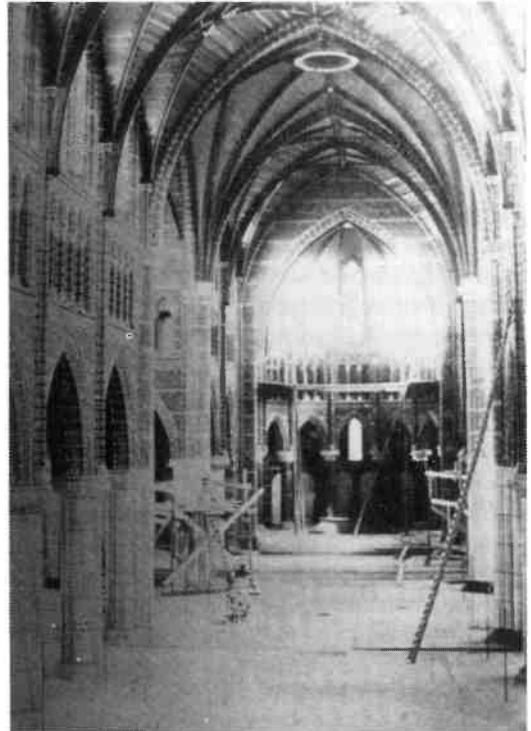
ten en technieken, die sinds de middeleeuwen weinig gebruikt waren (zoals steenhouwers en beeldhouwers), weer in ere hersteld. En in ons land bijvoorbeeld schreef J.A. Alberdink Thijm een verhandeling over de oost-west-ligging van gotische kerken. In de kerkbouw was de herwaardering van de gotische bouwkunst ook ingegeven door de gedachte dat de stijl van de Grieken en Romeinen (toch heidense culturen) ongeschikt waren voor een christelijke kerk. Het ideaal werd weer de glanstijd van de gotiek, een tijd dat de kerk een machtig instituut was. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de neogotiek zoveel weerklank vond bij de zich emanciperende katholieken in ons land, toen zij na 1852 weer openlijk nieuwe kerken mochten bouwen. Maar omdat de katholieke godsdienst weer uit het verborgene kwam, namen de parochies snel in omvang toe, waardoor er steeds meer kerken ge- en verbouwd moesten worden. Vooral in Brabant en Limburg werden er vele nieuwe neogotische kerken in de tweede helft van de vorige eeuw gebouwd. Het was de bouwmeester Dr P.J.H. Cuypers die een groot aantal van die kerken ontwierp.

Cuypers

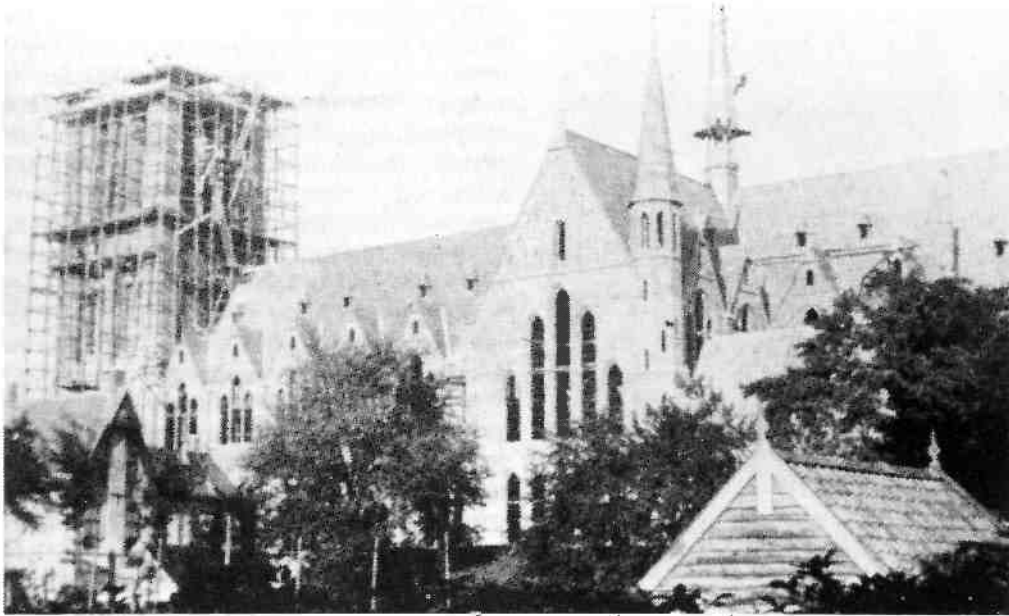
Cuypers (Roermond 1827-1921) was in de ban van de neogotiek. Hij begon zijn loopbaan als ar-

chitect omstreeks 1850 en hij legde zich erop toe de oude techniek van gewelfbouw weer toe te passen en weer nieuwe mogelijkheden te scheppen voor het handwerk, waartoe hij een werkplaats oprichtte voor het vervaardigen van kerkmeubilair. Zijn architectuur moest vooral een symbool zijn voor de opbloeiende rooms-katholieke geloofsleer. Daarom greep hij terug op de middeleeuwse symboliek. Zijn streven naar eerlijk vakmanschap en traditie komt ook tot uiting in zijn materiaalkeuze: baksteen. Dit was immers een materiaal met een nationale traditie en werd in zijn kerken dan ook niet wegge-moffeld achter een pleisterlaag. In dit opzicht spreken we dan ook wel van 'baksteengotiek'.

Aanvankelijk was er maar weinig interesse in de eigen cultuur, zeker als het om gebouwen ging. Pas in 1873 trok De Stuers aan de noodrem door het schrijven van een artikel in *De Gids*: 'Holland op zijn smalst'. Hierin vroeg hij aandacht voor de Nederlandse culturele erfenis, die tot die tijd zwaar verwaarloosd werd. Dit artikel leidde onder andere tot (hernieuwde) pogingen om een Rijksmuseum te bouwen. Uiteindelijk

Het inwendige van de Vitus tijdens de afwerking.

De St. Vitus tijdens de bouw. Opmerkelijk is, dat de kerk al zo goed als af was, terwijl de toren nog maar tot eenderde was gevorderd.

kreeg Cuypers de opdracht hiervoor, hetgeen erkenning betekende voor zijn inzichten ten opzichte van de gotiek. Zijn ontwerp voor het Rijksmuseum zorgde trouwens aanvankelijk toch nog voor wat controverses; niet iedereen was even gelukkig met het ontwerp. Sommige bespotten het als een 'gotische kunsttempel' en Willem III weigerde zelfs het Rijksmuseum* te openen omdat hij het teveel op een klooster vond lijken. Maar zoals dat zo vaak gaat brachten deze discussies tussen voor- en tegenstanders landelijke bekendheid voor Cuypers en werd hij, als katholiek, daarna veel gevraagd voor het ontwerpen van nieuwe katholieke kerken, zoals ook in Hilversum. Daarnaast bouwde hij bijvoorbeeld het Centraal Station in Amsterdam en herbouwde hij het kasteel Haarzuylens bij Utrecht.

De St.Vituskerk te Hilversum

Ook in Hilversum was de roomse parochie na 1852 snel gegroeid en werd het kerkje aan de Emmastraat veel te klein. Er werd in 1887 besloten tot de bouw van een nieuwe kerk, waarvoor Cuypers uiteraard de aangewezen keuze als architect was.

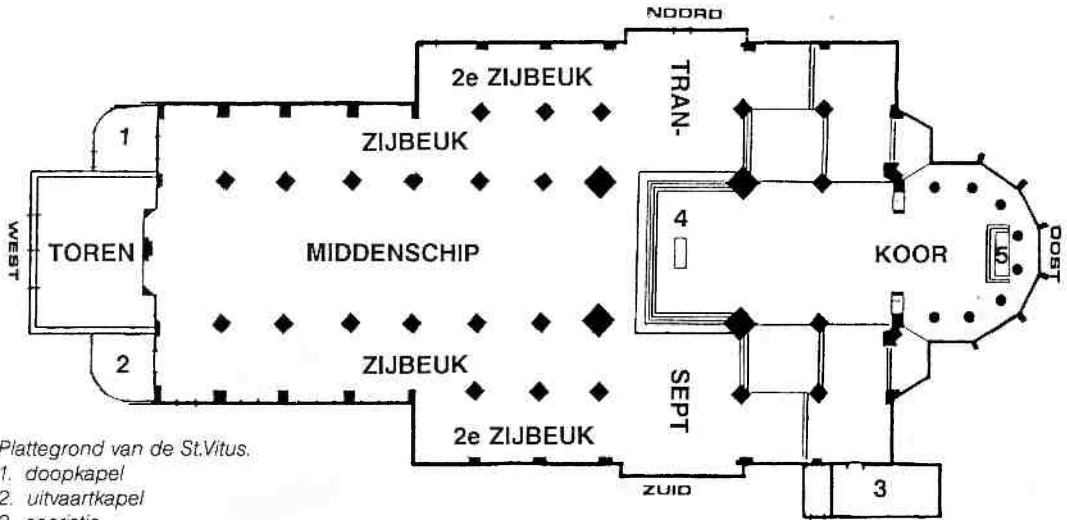
Saillant detail is dat er aanvankelijk alleen geld voor een kerk zonder toren was. Maar elke zich

respecterende parochie moest sinds 1852 natuurlijk een kerk *met* toren hebben. Enkele vooraanstaande rooms-katholieke Hilversummers, waaronder Jacob Peet, Johannes Geradts, schoolmeester Hintzen en de gebroeders Nieuwenhuijsen, hebben toen extra geld voor de 98 meter hoge toren ingezameld.

In 1890 werd de bouw van de kerk aanbesteed. Daarna was het de architect K.P.C. de Bazel die de bouw als opzichter (hij liep toen nog stage bij Cuypers) begeleidde. In 1892 kon de St.Vitus aan de Emmastraat in gebruik worden genomen. Door diverse giften van parochieleden is het interieur sindsdien nog aanmerkelijk verfraaid.

Symboliek

Tot slot van dit artikel wil ik een enkel woord wijden aan de vraag in hoeverre Cuypers de middeleeuwse symboliek in de Vituskerk heeft doorgevoerd. De Vitus is inderdaad een kruisvormige kerk, maar de oost-west-oriëntering kon door de ligging van de kavel en de loop van de Emmastraat niet helemaal gehandhaafd blijven. De lengte-as wijkt dan ook iets af in zuidwestelijk-noordoostelijke richting. Uiteraard ligt de toren met ingang wel aan de westkant en het koor aan de oostkant.

Plattegrond van de St.Vitus.

1. doopkapel
2. uitvaartkapel
3. sacristie
4. altaar op het snijpunt middenschip/transept
5. hoogaltaar met daarachter de kooromgang

In de middeleeuwse symboliek stelde het koor (het meest oostelijke deel van de kerk) het hoofd van Christus voor. De straalkapellen (straalsgewijze uitbouwen van het koor) verbeeldden dan de doornenkroon. De Vitus in Hilversum kent echter geen straalkapellen. In plaats hiervan worden de doornen voorgesteld door straalsgewijze steunberen rond het koor.

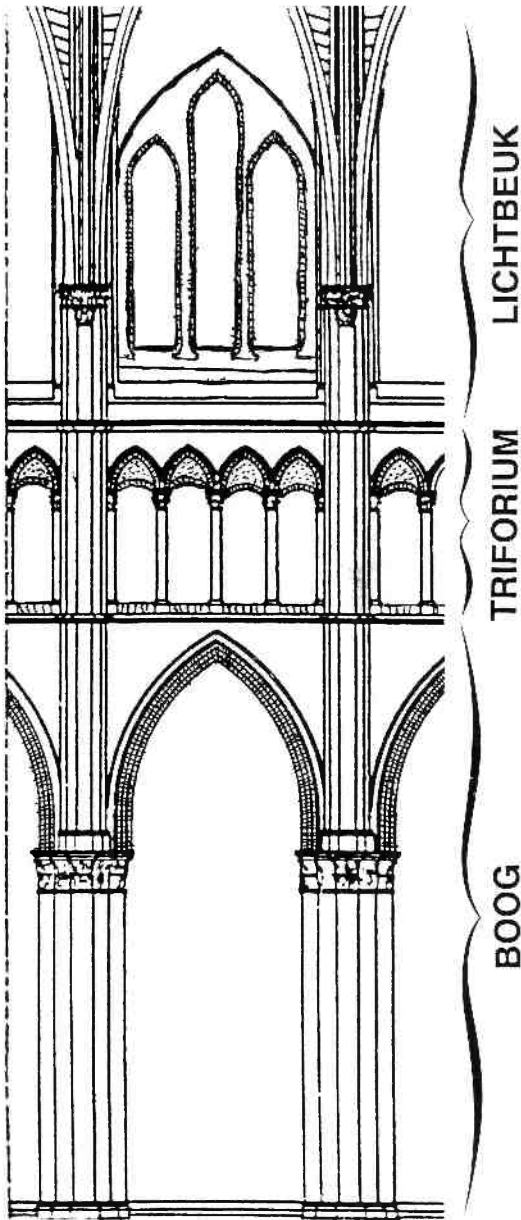
De doopkapel in de noordwesthoek, de uitvaartkapel in de zuidwesthoek en de twee kapellen in de transeptarmen (de dwarsbeuken) stellen de vier nagelwonden voor. De plaats van de doopkapel is overigens ook in overeenstemming met de middeleeuwse ideeën. Deze lag naast de toren tussen de ingang en de eigenlijke kerk (het 'schip'). Ook hier de symboliek van kerkgebouw als representatie van het kerkelijk leven: als je de kerk binnenkomt moet je eerst gedoopt worden voordat je de eigenlijke kerk(-gemeenschap) mag binnentreden. Pas met het aanpassen van de katholieke liturgie in de jaren zestig van deze eeuw werd het doopvont (de doop werd een onderdeel van het kerkelijk leven) verplaatst naar de eigenlijke kerk. En de uitvaartkapel ligt symbolisch ook buiten de eigenlijke kerk tussen het schip en de uitgang als tussenstation tussen het kerkelijk leven en het hiernamaals.

Het getal drie

Het getal drie speelt een belangrijke rol in het

christelijke geloof. In de katholieke kerk verwijst dit getal vooral naar de indeling in strijdende, lijdende en zegevierende kerk. Deze driedeling wordt in een gotische kerk (en dus ook in een neogotische, dus ook in de Vitus) weergegeven in de plattegrond. De strijdende kerk, dus de kerkelijke gemeenschap op aarde, wordt in de plattegrond vertegenwoordigd door het schip (het westelijk deel van de kruisvorm). Het transept, de plaats voor de beeltenissen van de martelaren, representeert de lijdende kerk, terwijl het koor en de kooromgang staan voor de zegevierende kerk. De doorgang tussen transept en koor, de triomfboog, is een uitbeelding van de hemelpoort. Wie deze passeert komt dus in het koor, het meest sacrale deel van de kerk, de zaligheid van de zegevierende kerk. Wie de kerk van west naar oost door loopt passeert dus de drie fasen van het kerkelijk leven. Via de doop komt men in de strijdende kerk (het kerkelijk leven hier op aarde), passeert men de lijdende kerk (ziekte en ouderdom) in het transept en komt via de triomfboog (de hemelpoort) in het koor (zegevierende kerk, de hemel).

Het getal drie is nog in andere opzichten belangrijk. Het vertegenwoordigt immers ook de drie christelijke deugden: geloof, hoop en liefde. Het verwijst verder naar de heilige drie-eenheid van de vader, de zoon en de heilige geest. Kenmerkend voor gotische kerken is, dat je telkens

De z.g.n. driedelige opstand, gezien vanuit het middenschip.

onderdelen tegenkomt die als drietal weer een groter geheel vormen. Zo heeft de Vitus in de westgevel drie deuren. Het kerkpand valt uiteen in drie delen: het middenschip en de twee zijbeuken.

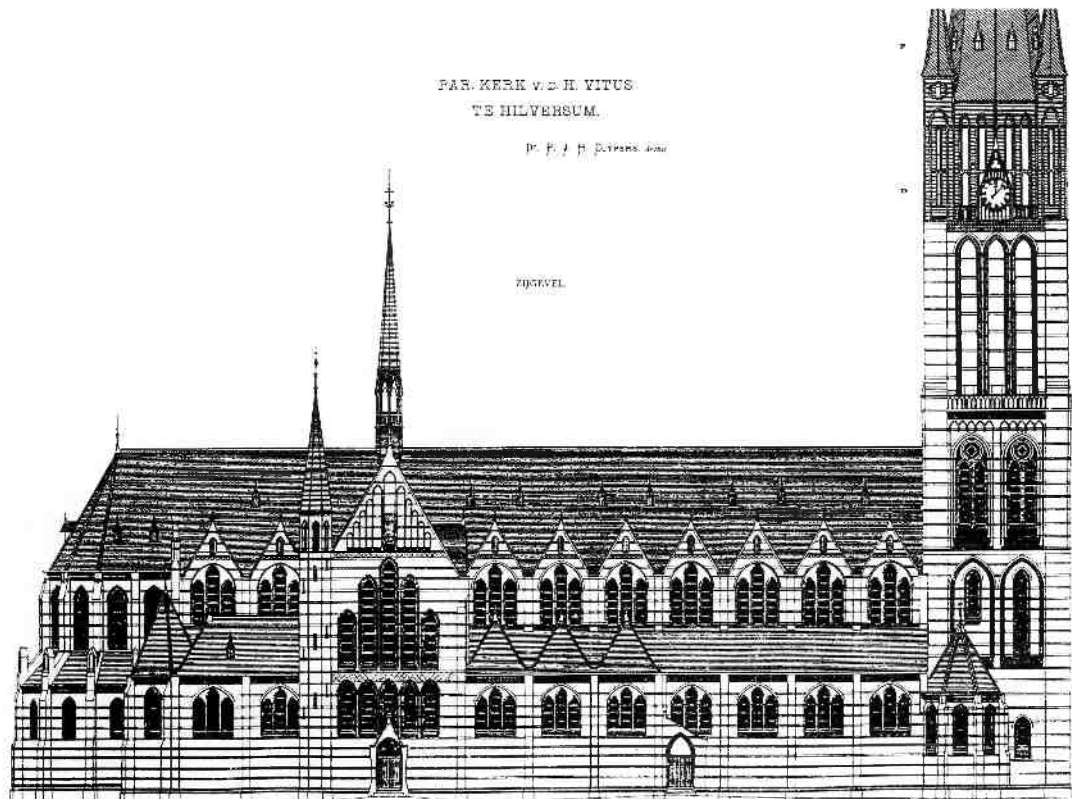
Overigens is ook vijf een heilig getal, verwij-

De Vitus rond 1900. Gooiland moest nog gebouwd worden.

zend naar de vijf boeken van Mozes. Dichter bij het transept waaiert de Vitus dus uit naar een vijfbeukige kerk.

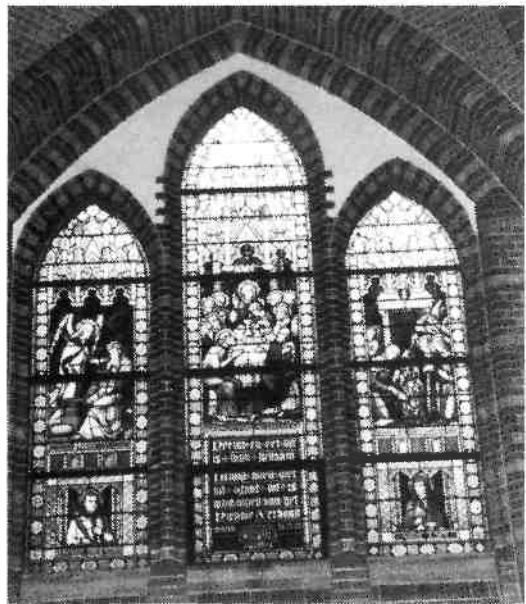
Als we in het middenschip van de Vitus staan, zien we dat de wand daarvan in drie delen uiteenvalt: het onderste deel (de boog) die doorgang geeft tot de zijbeuk, daarboven het triforium, een soort galerij en daarboven weer het gedeelte met de vensters, zodat het licht vrij naar binnen kan vallen. Deze 'driedelige opstand' is kenmerkend voor de gotische kerkbouw; het gebruik van de bakstenen in de Vitus, zonder dat deze zijn weggewerkt achter een pleisterlaag, is kenmerkend voor de neogotiek. En als we de ramen van de Vitus nader beschouwen, dan zien we dat ook die elk weer in drie kleinere ramen verdeeld zijn. Veel van de inwendige architectuur van de Vitus staan dus in verband met de geloofsleer en zijn een manifestatie daarvan.

Aanzicht van de noordgevel van de kerk. Let op de driedelingen in gevel en toren.

Als we vervolgens weer naar buiten gaan, zien we ook in de zijgevels weer die driedeling: een onderste laag met ramen van de zijbeuken, daarboven een laag met ramen van het middenschip en daarboven het schuine dak. Maar ook de toren is in drieën te verdelen: een gesloten deel tot de hoogte van de nok van het schip, daarboven een deel voor de kerkklokken, voorzien van galmgaten, en daarboven weer het puntdak van de toren met de wijzerplaten en de vier hoektorentjes. Dit bovenste deel wordt ook wel de 'lantaarn' genoemd. Tot slot dient nog opgemerkt te worden dat de hoogte van de toren gelijk is aan de lengte van de kerk.

De Hilversumse Vituskerk aan de Emmastraat, hoewel pas honderd jaar oud, heeft dus alle kenmerken van een gotische kerk uit de hoge middeleeuwen. Daarom was het idee van de monumentencommissie om de markt te verhuizen naar het plein voor de kerk zo gek nog niet. Het past in ieder geval in een traditie; want werden in de middeleeuwen niet de meeste markten op het kerkplein gehouden?

Een van de driedelige ramen in de lichtbeuk.